

Кифенко Анна Миколаївна,

Університетський коледж
Київського університету імені Бориса Грінченка,
пр. Ю. Гагаріна, 16, м. Київ, 03131,
a.kifenko@gmail.com

Голян Христина Вячеславівна,

Університетський коледж
Київського університету імені Бориса Грінченка,
пр. Ю. Гагаріна, 16, м. Київ, 03131
ORCID iD 0000-0001-7996-1768

ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДИРИГЕНТА НАВЧАЛЬНОГО ХОРОВОГО КОЛЕКТИВУ

У статті розглянуто професійну діяльність диригента навчального хорового колективу. Висвітлено основні завдання диригента, а саме: сприйняття інформації, осмислення її, передача іншим учасникам хорового колективу, досягнення необхідного результату. Окреслено основні професійні та психолого-педагогічних якості диригента навчального хорового колективу. Проаналізовано особистісні характеристики диригента. Здійснено аналіз теоретичних праць вітчизняних та зарубіжних фахівців, який свідчить, що у контексті дослідження дуальності педагогічного процесу продуктивність останнього безпосередньо залежить від специфіки взаємовідносин між диригентом і хористами.

Ключові слова: диригент хору, навчальний хоровий колектив, педагогічна воля, артистизм, виконавець.

Кифенко А.Н., Голян К.В.

Профессиональная деятельность дирижера учебного хорового коллектива

В статье рассмотрена профессиональная деятельность дирижера учебного хорового коллектива. Отражены основные задания дирижера, а именно: восприятие информации, осмысление ее, передача другим участникам хорового коллектива, достижение необходимого результата. Очерчены основные профессиональные и психолого-педагогические качества дирижера учебного хорового коллектива. Рассмотрены личностные характеристики дирижера. Проведен анализ теоретических трудов отечественных и зарубежных специалистов, который свидетельствует, что в контексте исследования дуальности педагогического процесса производительность последнего непосредственно зависит от специфики взаимоотношений между дирижером и хористами.

Ключевые слова: дирижер хора, учебный хоровой коллектив, педагогическая воля, артистизм, исполнитель.

A. Kifenko, K. Holyan

Professional activity of conductor of educational choral collective

Professional activity of conductor of educational choral collective is considered in the article. It is educed that conductor's activity is built on rational and emotional basis, it is multifunction and includes the different types of activity : analytical, carrying out, pedagogical and organizational one. It is conducted the analysis of theoretical works of national and foreign specialists, that testifies that in the context of research of dualness of pedagogical process, its productivity directly depends on the specific of mutual relations between a conductor and choristers. It is described professional and psychological-educational quality of conductor of educational choral collective. An educational choral collective is a valuable link of communication process that passes information and hypothetically changes it.

A choral collective is characterized by communicative connections of subjects, that is expressed in such binomial pairs: a composer — musical text; musical text — a conductor; a conductor — choir; choir — a listener; a conductor — a listener, where encoding from one «language» on other happens. The activity of each of the subjects of musical communication shows the complex process of its interpretation. A communication channel is a way through which informational communication between the sender

and recipient of musical reports becomes possible, however, of all the possible variants of this channel between various subjects of musical communication, before the detailed analysis, the communication channel will be the subject between the performer and the listener, due to which the act of musical communication will be realised finally.

The activities of the conductor, his professional and personal characteristics play a valuable role in the process of the choir collective. Conducting is one of the most difficult profession. Its structure is multicomponent, and display is multifaceted. The main task of conductor is perception of information, its comprehension, its transfer to other members of the collective, the achievement of the necessary result. In this regard, the choirmaster must possess a number of professional as well as psychological-pedagogical qualities. Professional qualities consist of the natural gift of special studies. Pedagogical qualities are the following: gnostic abilities, psychological and methodical planning abilities, diagnostic abilities, research abilities. Among pedagogical abilities, the first place is occupied by gnostic abilities. They appear in ability to pass knowledge to other persons and provide their mastering. It requires a personal understanding of the knowledge and its presentation in accessible form to each participant of the choir. This is the psychological essence of didactic abilities. Psychological essence of didactics capabilities consists herein. In the same time, a comprehension of the abilities is reason and mortgage of perfection of own carrying out mastery.

Key words: choir master, educational choral collective, pedagogical will, artistry.

© Кищенко А.М., Голян Х.В., 2019

Постановка проблеми. Нові запити, що ставить перед освітою суспільство, спонукають до пошуку таких форм і методів роботи, які б забезпечували якість вищої освіти. Упровадження нових інформаційних технологій, зумовлених процесами глобалізації, змінює місце і роль педагога в навчально-виховному процесі та висуває нові вимоги до його особистості, які полягають в універсалізації його фахових компетентностей, підвищенні рівня освітніх послуг та їх моніторингу, відкритості й прозорості функціонування, створенні умов для особистісного зростання і творчого розвитку кожного студента. У цьому контексті актуальним є дослідження професійної діяльності диригента, визначення змісту його педагогічних і особистісних компетенцій, володіння якими забезпечує ефективність професійної діяльності в навчальному хоровому колективі.

Одним із актуальних питань професійної педагогіки є формування стійкого позитивного ставлення до своєї професії. Професійна діяльність диригента навчального хорового колективу все більше стає тією специфічною професією, якою не можуть займатися музиканти іншого профілю без відповідної професійної підготовки, як це часто практикувалося раніше.

У музичній педагогіці виділяють три напрями професійної діяльності диригента: виконавський, педагогічний та управлінський, де розглядаються питання диригентської техніки, особливості репетиційного процесу, проблеми стилю у виконанні, але, на жаль, не розкриваються психологічні закономірності професійної діяльності. Формування професійного ди-

ригента — нагальна проблема сьогодення. Вона зумовлена тим, що диригентське мистецтво на сьогодні вважається чи не «наймолодшою» галуззю, хоча і має свою багатвікову історію. Недостатня розробленість актуальності психологічних закономірностей організації професійної діяльності диригента навчального хорового колективу зумовила визначення і розроблення зазначеної проблеми.

Мета статті — виявити комплекс професійно важливих якостей диригента навчального хорового колективу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Навчальний хоровий колектив — це повноцінна ланка комунікаційного процесу, що передає інформацію та гіпотетично змінює її. Проблеми професійної діяльності диригентів хорових колективів завжди перебували в полі зору відомих музикантів-педагогів, диригентів, мистецтвознавців вітчизняних (Н. Бабіченко, А. Козир, З. Корінець, І. Маркевич, К. Ольхов, О. Поляков, Т. Смирнова та ін.) і зарубіжних (Л. Бочкарьов, Г. Єржемський, Дж. Кахідзе, Р. Кофман, В. Петрушин, В. Ражніков, П. Сікур та ін.).

Методологія дослідження. Для досягнення мети застосовані наукові методи, які створюють методологічні засади вибраного дослідження, а саме: аналітичні, щодо вивчення наукового фонду, індуктивно-дедуктивні та узагальнення у розкритті сутнісних характеристик досліджуваного педагогічного явища, його закономірностей, функціонування та розвитку.

Виклад основного матеріалу. Формулювання вимог до особистості диригента навчального хорового колективу ми здійснюємо в контексті питання професіоналізму, світоглядної позиції,

загальної культури і духовно-моральних якостей керівника.

Специфіка роботи із навчальним хоровим колективом вимагає від диригента вміння керувати великою кількістю виконавців, встановлювати з ними творчий контакт, комунікаційний зв'язок. Згідно з соціокультурною концепцією Е. Берегової, основний процес музичної комунікації, без додаткових учасників процесу, має таке схематичне вираження: композитор — твір — виконавець твору — канал трансляції — слухач [2, 19]. Т. Коробка виділяє зв'язки суб'єктів комунікації в хоровому колективі, які транслюються в такі біномні пари: композитор — нотний текст; нотний текст — диригент; диригент — хор; хор — слухач; диригент — слухач, всередині яких відбувається перекодування з однієї «мови» на іншу [6, 37]. Та, попри односторонній векторний рух передачі інформації, дія в кожній з цих пар має не односторонній характер. Кожна одиниця всередині біноми має свій «вплив» і «опір».

Діяльність кожного із суб'єктів музичної комунікації припускає не лише розшифрування художньої інформації (перекодування з однієї системи кодів на іншу), а й складний процес її інтерпретації. Каналом комунікації є шлях, яким здійснюється інформаційний зв'язок між відправником і одержувачем музичних повідомлень, проте з усіх можливих варіантів цього каналу між різними суб'єктами музичної комунікації детальному аналізу підлягатиме комунікаційний канал між виконавцем і слухачем, за допомогою якого остаточно реалізується акт музичної комунікації.

Диригування — складний і багатогранний творчий процес керування хоровим колективом, який передбачає широкий комплекс диригентської техніки — складної системи жестів, що включає техніку рук, корпусу, голови, міміку, дихання. Разом із тим диригування — це ще й складний психологічний процес, який передбачає як внутрішні переживання, так і емоційну віддачу, вміння підпорядковувати своїй волі дії виконавців хору та розкривати ідейний, емоційно-образний зміст твору і його музичну красу, виховує любов до професії музиканта, формує професійні якості виконавців тощо. На думку І. Маркевича, «диригування — це не лише мистецтво, а й наука керування» [7, 116]. Диригентська діяльність — одна з найскладніших серед музично-виконавських професій, її структура багатокомпонентна, а прояви багатогранні. Тому до диригента висуваються найвищі вимоги. До завдань диригента входить сприйняття інформації, осмислення її, передача іншим учасникам колективу, досягнення необ-

хідного результату. У зв'язку з цим диригент хору повинен мати низку професійних та психолого-педагогічних якостей. Професійні якості складаються з природної обдарованості, спеціального навчання. До педагогічних належать гностичні, діагностичні, дослідницькі уміння та уміння психолого-методичного планування.

Серед педагогічних умінь перше місце посідають гностичні. Вони виявляються у здатності передати знання іншій особі і забезпечити їх засвоєння. Це потребує особистісного осмислення знань та їх викладу в доступній формі кожному учаснику хорового колективу. У цьому полягає психологічна сутність дидактичних здібностей. У той же час осмислення своїх умінь — причина і запорука вдосконалення власної виконавської майстерності.

За Н. Басовою, до гностичних умінь також належать сугестивні й експресивні здібності. Сугестивні — це здібності емоційно-вольового впливу на колектив, що залежать від комплексу особистісних якостей керівника, зокрема його вольових якостей (рішучості, витримки, наполегливості, вимогливості тощо), а також почуття відповідальності за своїх підопічних. Це уміння надихати, переконувати, вести за собою. Первинне значення тут має особа диригента, його моральна переконаність, професійний авторитет. Особисті риси керівника, його авторитет — це основа психологічного впливу на членів колективу. Якості, що викликають довіру й підпорядковують своєму впливові, роблять кожне зауваження, пропозицію диригента вагомими і переконливими, надихають на працю. Підґрунтям для функціонування сугестивних здібностей диригента, є сприйнятливість і піддатливість тих, на кого вони спрямовані. Експресивні здібності — «здатність ясно й чітко виражати свої думки й почуття за допомогою мови, а також міміки та пантоміміки. Мова жива, образна, інтонаційно яскрава і виразна, емоційно забарвлена, з чіткою дикцією, помірними жестами і рухами» [1, 45].

Перед керівником навчального хорового колективу стоять завдання, від яких безпосередньо залежить професійний рівень колективу: стимулювати хористів до самостійної пізнавальної діяльності, привчати студентів думати у процесі репетиції, виховувати у них творчу уяву, загострювати інтерес вокально-хорової діяльності. Уміння психолого-методичного планування включають визначення комплексу найближчих завдань, системи роботи, гнучкість у виборі методів роботи з окремими партіями хору та усім хором, індивідуальні прийоми роботи, визначення ступеня труднощів.

Діагностичні уміння — це визначення початкового рівня (диференційований підхід), загальної здатності, працездатності групи, прогнозування результатів. Вони включають спостереження, експеримент, узагальнення. Диригентська діяльність побудована на раціональній і емоційній основі, вона багатофункціональна і містить різні види діяльності: аналітичну, виконавську, педагогічну та організаційну.

Звернемо увагу на вимоги, що висувуються до керівника хорового колективу. Це, зокрема, ерудиція, самостійне мислення, уява, натхнення та інтуїція. Психологічні особливості диригентської діяльності зумовлені тим, що диригент працює з колективом музикантів, кожен з яких є окремою особистістю, що володіє особистісними рисами — характером, темпераментом, здібностями, певним рівнем професійної підготовки тощо. Тому однією з основних якостей, які повинен мати успішний диригент хору, є здатність до комунікації. Педагогічний процес дуальний, тому його продуктивність безпосередньо залежить від специфіки взаємовідносин між диригентом і хористами. Вирішальне значення у формуванні комунікативних здібностей мають як психологічні якості диригента, так і певні риси характеру: доброзичливість, правдивість, щирість, принциповість у поглядах і вчинках, чуйність.

Педагогічна мета керівника навчального хорового колективу полягає в максимальному застосуванні комунікативного потенціалу останнього [11, 127].

Значну роль в особистісних характеристиках диригента відіграють й організаційські здібності: ініціативність, вимогливість, винахідливість, здатність поєднувати різні види роботи, знаходити шлях до кожної людини, критичність, психологічний такт, уміння передбачати наслідки своїх слів або вчинків, самостійність (на відміну від сліпого наслідування), спостережливість, самоконтроль і витримка, уміння діяти енергійно, працездатність, зібраність, комунікативність.

Вагомою складовою взаємин між диригентом та хористами є встановлення ділового контакту та емоційного клімату в колективі. Діловий контакт диригента з хоровим колективом тісно пов'язаний психологічно і єднає диригента зі співаками хору. Психологічний контакт виявляється у створенні атмосфери довіри, щирості, справедливості, природності, простоти, взаємної зацікавленості у спільних результатах роботи.

Спираючись на власний досвід роботи зі студентським хоровим колективом, нами визначено такі основні параметри сприятливого емоційного клімату: *тривалість* (характеризується стійкістю професійно-психологічних мотивів, їх

незмінністю протягом усього періоду професійної підготовки, хронологічною послідовністю); *диференційованість* (вміння виділяти із традиційної загальної музично-педагогічної підготовки необхідну інформацію для розв'язання тих чи тих педагогічних завдань); *комплексність* (синтезований підхід до інтегральних утворень, який включає як весь арсенал здобутих знань — методологічних, методичних, технологічних, — так і фахові, психологічні, педагогічні, що забезпечують ефективне розв'язання освітніх, виховних та розвивальних завдань); *активність* (наполеглива робота в напрямі від здобутого до недосягнутого); *узгодженість* (ступінь зв'язаності всіх мотивів активності студента); *динамічність* (характерною ознакою є рух і розвиток від умовного початкового рівня (інтерес до вокально-хорової діяльності) до умовної сформованості (професійної зрілості майбутнього вчителя музичного мистецтва); *оптимістичність* (ступінь упевненості в досягненні професійної мети та у собі).

Дотримання зазначених параметрів у роботі з навчальним хоровим колективом сприяє досягненню успіху в професійній діяльності диригента.

Теорію успіху розглядали у своїх працях античні філософи Платон, Аристотель, а пізніше — І. Кант, Г. Гегель, Ф. Ніцше, А. Шопенгауер. У філософії прагматизму — У. Джеймс, Д. Дьюї, Ч. Пірс. У ХХ ст. проблема успіху диригента порушується у працях таких науковців, як Л. Боровик, Г. Ержемський, С. Козачков, І. Мусін, Л. Сидельников, Б. Смирнов. Вчені вивчали проблему методології навчання й художнього виховання молодих диригентів.

За Г. Ержемським, успіх диригента базується на таких методологічних положеннях: визначальній ролі психічного образу-уявлення бажаного результату; ідентичності структури внутрішньої мови диригента і виконавської мови творчих партнерів; діалектичній єдності спонукальних виконавських дій та контролю; взаємозв'язку енергетики і релаксації; комплексній цілісності й взаємозалежності мислення, внутрішньої та зовнішньої мови диригента [3, 27].

Вагомою складовою диригентської діяльності є наявність педагогічного такту. Педагогічна основа репетиційного процесу вимагає від диригента володіння, зокрема, грамотною мовою. Мова диригента має бути лаконічною, конкретною і точною, спиратися як на музичну термінологію, так і на мальовничі або поетичні асоціації. Введення спеціальних термінів цілком виправдано, якщо дає змогу внести необхідні уточнення. Проте диригент у своїх поясненнях у процесі роботи над хоровим твором не завжди має дотримуватися професійної мови.

О. Кочетова із переліку специфічних диригентських якостей виокремлює насамперед наявність сильної волі, високе володіння концентрованою і диференційованою увагою, швидкість реакції та яскраво виражену комунікабельність, мобільність дій, здатність розуміти і бути зрозумілим. Від керівника завжди вимагається глибоке розуміння теоретичної основи твору, відмінний слух і пам'ять, серйозна диригентська технічна підготовка, загальний культурний рівень, вміння проникнути до мелосу кожного голосу, у драматургію твору, темп, динаміку. Потрібні також знання секретів інтонування, вміння розв'язувати завдання співацького дихання, дикції, різноманітних образних звукових ефектів, знаходити тісне взаєморозуміння з колективом.

Окрім суто музичних професійних умінь, диригент має володіти й певними суттєво важливими людськими якостями, рисами характеру, які допомагатимуть йому в роботі. Найважливішою з них є воля, та воля, що допомагає впевнено взяти керівництво у власні руки, очолити колектив, повести за собою. Сучасна практика і вся історія виконавства довели існування так званого індивідуального магнетизму на рівні з такими якостями, як художній смак, талант, воля, вміння диригента примусити співаків слухати його, сконцентрувати усю увагу виконавців на собі.

Артистизм у професійній діяльності диригента полягає в умінні перевтілюватися і проявляється у виразній, зрозумілій диригентській техніці, різноманітності міміки, багатстві пластики, гнучкості пантомімічних рухів, умінні створити й передати слухачам образно-емоційну атмосферу твору. Термін «артистизм» як похідний від слова «артист» слід розуміти не лише як властивість художника, а і як специфічний прояв особистості, що об'єктивується у творчій індивідуальності, з її професійною діяльністю. Артистизм — це результат професіоналізму, рівень зрілості диригентської інтерпретації, що проявляється як в аспекті цілісної форми —

у вигляді завершеної виконавської концепції, так і в окремих її елементах.

Діяльність диригента, як і будь-яка людська діяльність, будується на принципі відображення та внутрішнього моделювання. Вона розвивається і регулюється художньою метою, що виступає у вигляді музичного образу.

Таким чином, у структурі особистості диригента часто можна простежити протилежні характерологічні якості, такі як педагогічна воля і конформізм, вимогливість та довіра, суворість і педагогічний такт. Педагогічна воля — одна з основних якостей, необхідних для успішної диригентської діяльності, що виявляється в доведенні своїх планів і намірів до завершення. За відсутності цієї риси найталановитіші ідеї залишаються нереалізованими. Допомагають у здійсненні задуманого також і самовладання, витримка, упевненість у собі.

Висновки. Професійна діяльність диригента навчального хорового колективу є поліфункціональною. Вона уособлює симбіоз «внутрішніх професій»: диригента, музиканта, педагога, організатора, психолога, артиста. Керівник навчального хорового колективу є прикладом сильної волі, без якої неможливо здійснювати індивідуальні трактовки творів й об'єднувати виконавців у єдиний творчий колектив; високого володіння концентрованою і диференційованою увагою, що допомагає контролювати процес виконання; гостроти уваги, без якої неможливо коректувати процес звучання; яскраво вираженої комунікабельності — здатності розуміти і бути зрозумілим, допомагає налагодити контакт з виконавцями. До комплексу професійно важливих рис диригента навчального хорового колективу належать кращі людські якості: висока культура спілкування, педагогічний такт, висока моральність, щирість, простота, скромність. Гармонійне поєднання кращих професійних та людських якостей є запорукою високого авторитету керівника навчального хорового колективу.

ДЖЕРЕЛА

1. Басова Н.В. Педагогика и практическая психология. Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. 416 с.
2. Берегова Г. Актуальність філософських досліджень у системі вищої освіти України. *Наукові записки. Серія: «Філософія»*. Острог. 2013. Вип. 11. С. 136.
3. Ержемский Г.Л. Дирижеру XXI века. Психолінгвистика профессии. Санкт-Петербург: Изд-во «ДЕАН», 2007. 240 с.
4. Кабриль К.В. Критерії та показники сформованості ціннісних компетентностей майбутнього вчителя музики в процесі вивчення музично-комп'ютерних технологій. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки*. 2015. № 2. С. 41–45.
5. Клімкіна Н. Формування соціальної активності підлітків із неповних сімей засобами релігієзнавства. *Формування релігійної культури дітей і молоді: проблеми, перспективи*: мат-ли Всеукр. наук.-практ. конф (Івано-Франківськ, 2007 р.). Івано-Франківськ, 2007. С. 223–230.

6. Коробка Т.С. Комунікаційний процес у хоровому виконавстві як складна система творчих взаємозв'язків. *Науковий вісник НМАУ ім. П.І. Чайковського*: зб. ст. Київ: НМАУ ім. П.І. Чайковського, 2013. Вип. 106: Культурологічні аспекти сучасного мистецького дискурсу. Пам'яті Л.К. Каверіної. С. 377–392.
7. Маркевич І. Искусство дирижирования в наше время. *Исполнительское искусство зарубежных стран*. Минск, 2014. Вып. 54. С. 116.
8. Олексюк О.М., Ткач М.М., Лісун Д.В. Герменевтичний підхід у вищій мистецькій освіті: колект. монограф. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2013. 164 с.
9. Смирнова Т. Хорознавство: історія, теорія, методика: навч. посіб. Харків: Федорко, 2013. 212 с.
10. Ferris P.A., Sinclair C., Kline T. J. It takes two to tango: personal and organizational resilience as predictors of strain and cardiovascular disease risk in a work sample. *Journal of occupational health psychology*. 2015. Vol. 10. № 3. P. 225–238.
11. Yajun W. Педагогічні умови формування комунікативної культури майбутнього вчителя музичного мистецтва у процесі диригентсько-хорового навчання / W. Yajun // *Музичне мистецтво в освітологічному дискурсі*. — 2018. — № 3. — С. 125-131. DOI: <https://doi.org/10.28925/2518-766X.2018.3.125131>

REFERENCES

1. Basova, N. V. (2000). *Pedagogika i prakticheskaia psikhologiiia* [Pedagogy and Practical Psychology]. Rostov na Donu: Feniks, 416 (in Russian).
2. Berehova, H. (2013). Aktualnist filosofskykh doslidzhen u systemi vyshchoi osvity Ukrainy [Actuality of Philosophical Researches in Higher Education System of Ukraine]. *Naukovi zapysky, Seriia «Filosofiiia»*, Vypusk 11, Ostrogh, 136 p. (in Ukrainian).
3. Yerzhemskii, G. L. (2007). Dirizheru XXI veka. [To the Conductor of 21 century]. *Psikhologingvistika professii*. Sankt-Peterburg: Izd-vo «DEAN», 240 (in Russian).
4. Kabril, K. V. (2015). Kryterii ta pokaznyky sformovanosti tsinnisnykh kompetentnosti maibutnioho vchytelia muzyky v protsesi vyvchennia muzychno-kompiuternykh tekhnolohii [Criteria and Indicators of Future Competency of Music Teacher in Process of Studying Music and Computer Technologies]. *Naukovi zapysky Nizhynskoho derzhavnoho universytetu im. Mykoly Hoholia, Psykhologho-pedagoghichni nauky*, 41–45 (in Ukrainian).
5. Klimkina, N. (2007). Formuvannia sotsialnoi aktyvnosti pidlitkiv iz nepovnykh simei zasobamy relihiieznavstva [Forming of Social Activity of Teenagers from Incomplete Families by Facilities of Religious Studies]. *Materialy vseukr. nauk.-prakt. konf. «Formuvannia relihiinoi kultury ditei i molodi: problemy, perspektyvy»*, Ivano-Frankivsk, 223 (in Ukrainian).
6. Korobka, T. S. (2013). Komunikatsiinyi protses u khorovomu vykonavstvi yak skladna systema tvorchykh vzaiemozv'iazkiv [Communication process in the Choral Carrying out as a Difficult System of Creative Intercommunications]. *Naukovyi visnyk NMAU im. P. I. Chaikovskoho: zbirnyk statei. Kulturolohichni aspekty suchasnoho mystetskoho dyskursu. Pamiati L. K. Kaverinoi*, Vyp. 106, Kyiv: NMAU im. P. I. Chaikovskoiho, p. 377 (in Ukrainian).
7. Markevich, I. (2014). *Iskusstvo dyrizhirovaniiia v nashe vremia* [Art of Conducting in Our Time]. Minsk, 54 (in Belorussian).
8. Oleksiuk, O. M., Tkach, M. M., Lisun, D. V. (2013). *Hermenevtychnyi pidkhid u vyshchii mystetskii osviti* [Hermeneutics Approach in Higher Artistic Education]. *Kolekt. monoghrاف.*, Kyiv: Kyiv. un-t im. B. Hrinchenka, 164 (in Ukrainian).
9. Smyrнова, T. (2013). *Khoroznavstvo: istoriia, teoriia, metodyka* [Choral Literature: history, theory, methodology]. *Navch. posib.*, Kharkiv: Fedorko., 212 (in Ukrainian).
10. Ferris P. A., Sinclair C., Kline, T. J. (2015). It takes Two to Tango: personal and organizational resilience as predictors of strain and cardiovascular disease risk in a work sample. *Journal of Occupational Health Psychology*, Vol. 10, № 3, pp. 225–238.
11. Yaiun, W. (2018). *Pedahohichni umovy formuvannia komunikatyvnoi kultury maibutnioho vchytelia muzychnoho mystetstva u protsesi dyryhentsko-khorovoho navchannia* [Pedagogical Conditions of Formation of the Communicative Culture of the Future Teacher of Music Art in the Process of Conductor-Choral Training]. *Muzychne mystetstvo v osvitolohichnomu dyskursi*, 3, 125–131 (in Ukrainian). DOI: <https://doi.org/10.28925/2518-766X.2018.3.125131>

Стаття надійшла до редакції 02.11.2019 р.

Прийнято до друку 03.12.2019 р.